

ДИХОТОМІЯ „ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЯ” В КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ СТЕЙНА РОККАНА

У даній статті здійснена спроба з'ясувати, яким чином, згідно із Стейном Рокканом, протистояння центру та периферії може впливати на процес формування держави. Зокрема, розкрито взаємозв'язок між визначеними Рокканом типами простору та формами державного устрою.

Ключові слова: центр, периферія(регіон), „територіальний простір”, „простір членства”.

Постійне загострення міжетнічних суперечностей в сучасному глобалізованому світі інколи має прихований зміст, пов'язаний із так званою дихотомією „центр-периферія”, що має чітко виражений політичний характер. Достатньо згадати недавній військовий конфлікт між Грузією та Росією, головною причиною якого були як геополітичні інтереси цих держав у Кавказькому регіоні, так і наявність на території Грузії етнічної спільноти, яка ідентифікує себе в межах винятково свого „місця розвитку” і прагне політичної незалежності, апелюючи до права націй на самовизначення. Така спільнота, зазвичай, опозиціонує себе до владного центру, внаслідок чого конфлікт набуває не лише етнічного, а й політичного характеру. Напрошується певна аналогія з Кримом, де кримсько-татарське населення час від часу висуває свої вимоги, в тому числі й політичні, до центральних органів української державної влади. За таких умов досить актуально видається концепція державотворення норвезького політолога Стейна Роккана. Адже в ній значна увага приділена поясненню закономірностей взаємодії між владним центром та регіонами в межах однієї держави.

Наукова творчість Роккана не є достатньо дослідженою в українській політичній науці. Виняток становлять хіба що розвідки Ф. Кирилюка, в яких теоретичні узагальнення Роккана розглядаються як невід'ємна складова новітньої політології. Серед зарубіжних учених, які досліджували ті чи інші аспекти наукового доробку Роккана, слід відзначити С. Ларсена, Д. Урвіна, Д. Сейле, Є. Аллардта, Г. Валена, Й. Ольсена, П. Флори, С. Барзілова, Р. Бікметова, Р. Туровського, Н. Межевич, М. Ільїна.

У цій же статті буде здійснена спроба з'ясувати, яким чином, згідно із Рокканом, протистояння центру та периферії може впливати на процес формування держави.

У своїй роботі „Міста, держави та нації: просторова модель вивчення відмінностей в розвитку” С. Роккан зазначає, що для усвідомлення відмінностей між політичними системами спочатку необхідно вивчити центри цих політичних систем (місця, де приймаються найважливіші для держави рішення, де основні актори політичного життя країни та їх союзники взаємодіють між собою), дослідити периферії (території, які так чи інакше залежать від рішень, що приймаються у владному центрі) та простежити взаємозв'язок між різними державно-територіальними центрами, а також між центрами і периферіями.

Поняття центру, на думку Роккана, відображає протистояння між різними групами, що контролюють різноманітні ресурси на певній території. Такими групами, зокрема, є: 1) для товарів споживання/послуг – комерційна/індустріальна міська буржуазія; 2) для інформаційних потоків – церковна, університетська та шкільна еліти; 3) для кадрів – альянси землевласників та військово-адміністративних чиновників.

„Ці три групи, що контролюють ресурси, допомагають сформувати три різні типи територіальних центрів: економічний, культурний та військово-адміністративний” [1, с. 79]. Вказані групи, а також утворені ними центри, Роккан стисло визначає як „привілейоване місцезнаходження усередині території”. Тому поняття „центр” Роккан

тлумачить також і як „привілейований пункт території”, де часто зустрічаються власники ключових військово-адміністративних, економічних та культурних ресурсів; де знаходяться спеціально облаштовані місця для обговорень, переговорів та прийняття рішень; де люди збираються для ритуальних церемоній, що підтверджують їх ідентичність; де присутня найбільша кількість економічно активного населення, що займається обробкою та передачею інформації на великі відстані. „Таким чином, центри – це по-перше, місця де виробляються послуги, по-друге, це – вузли комунікативної мережі” [2, с. 120-121].

Типологія державно-територіальних центрів будується Рокканом шляхом відповідей на наступні питання. А саме: де, зазвичай, зустрічаються особи, що контролюють ресурси на цій території?; де вони збираються для проведення дискусій, переговорів та для прийняття політичних рішень? Саме знання про місцезнаходження основних суспільних інститутів, наголошує Роккан, дає змогу ідентифікувати різні територіальні центри. Так, для військово-адміністративних центрів характерним є розташування канцелярій, міністерств, судів, законодавчої асамблеї. Для економічних центрів – розміщення центральних органів основних торговельних компаній, індустріальних корпорацій, фондових бірж, банків, груп страхування та торгових об'єднань. Для культурних центрів – наявність епархій, університетів та коледжів, академій, театрів, концертних залів тощо.

На підставі запропонованої ним типології центрів, Роккан виділяє моноцефальну та поліцефальну структуру державної території. Перша характеризується зосередженням усіх перерахованих центрів в одній точці. Як наслідок – всі еліти, що контролюють ресурси на території цієї держави, концентруються недалеко одна від одної і, відповідно, спільно використовують різноманітні можливості задоволення суспільних потреб. Поліцефальна ж структура державної території вирізняється розкиданістю в її межах різних центрів прийняття рішень. Внаслідок цього утворюється ланцюг поодиноких самостійних центрів, кожен з яких має власну особливу еліту.

Отже, згідно із Рокканом, центр контролює основну масу взаємодій між власниками ресурсів у межах всієї території держави, здійснює контроль над її інформаційно-комунікативними потоками шляхом стандартизації засобів спілкування та за рахунок зосередженості в ньому консультативних і представницьких інститутів. Протиставляючи центру периферію, вчений наголошує на тому, що периферійність, або периферійне положення території, має політичний, економічний та культурний виміри і характеризується залежністю від центру. Тобто, наявністю обмежених ресурсів і такою ж обмеженою можливістю керувати власними справами. „Периферія є залежною і контролює, в кращому випадку, лише свої власні ресурси, вона ізольована від усіх регіонів окрім центрального; не вносить значного внеску до загального потоку комунікацій усередині певної території, не володіє універсальною культурою, не утворює самодостатнього цілого, має значення лише для обмеженого кола осіб і не домінує на певній території” [2, с.121]. Враховуючи таке визначення, можна стверджувати, що периферія має певні сутнісні ознаки, а саме: віддаленість від центру, відмінність від центру та залежність від центру. Водночас, Роккан наголошує на тому, що центри не лише контролюють периферію, але й залежать від них, передусім у пункті постачання ресурсами.

Роккан виокремлює два типи периферій: горизонтальну та вертикальну. Горизонтальна розуміється ним винятково в географічному сенсі як протиставлення певної території та її населення іншій території з її населенням. Вертикальна тлумачиться як протиставлення груп осіб, які приймають політичні рішення, з одного боку, та населення, що не здійснює відчутного впливу на ці групи, а також на процеси прийняття політичних рішень, - з іншого. В межах вертикального типу периферій формуються місцеві політичні, економічні та культурні еліти внаслідок чого, „територіальна політична система розпадається на низку регіонів (територіальних одиниць, які мають спільні риси),

кожен з яких, певним чином, залежить від головних чи підлеглих центрів в межах ієрархії міст, що утворюють систему” [1, с. 83].

Розглядаючи периферію як регіон, тобто територію, що чинить вплив на державотворчі процеси, Роккан вирізняє чотири типи периферій. По-перше, це буферні периферії (*interface peripheries*), які знаходяться між крупними державотворчими ядрами та історично відчувають вплив з боку останніх. Основна частина таких периферій знаходиться між ядрами Франції та Італії з одного боку, та Німеччини і Австрії – з іншого. Сюди ж можна віднести такі територіальні одиниці як: Люксембург, Бельгія, Ельзас та Лотарингія, швейцарський франкомовний регіон Юра, Ніцца та південний Тіроль. По-друге, це зовнішні периферії, або периферії приморських районів. Наприклад, Ісландія та Фарерські острови. По-третє, це анклавні периферії, що оточені з усіх боків чужим ареалом (ретороманський Граубюнден в Швейцарії). По-четверте, це периферії так званого „невдалого центру”. Тобто території, спроби яких стати центром державотворення виявилися свого часу невдалими (Шотландія, Каталонія, Аквітанія, Баварія).

Трьом основним центрам державної території – військово-адміністративному, економічному та культурному – у Роккана, відповідають три форми переферизації. Перша здійснюється шляхом завоювання і адміністративного підкорення. Друга – шляхом встановлення і підтримання економічної залежності. Третя – шляхом культурної експансії. В усіх трьох випадках важливою складовою переферизації є територіальна уніфікація, яка реалізується за допомогою двох стратегій – централізуючої та стратегії федеральної згоди (*federalizing accommodation*). Суть централізуючої стратегії полягає в тому, що периферії (регіони), незалежно від їх економічного та культурного статусу, інкорпорується в деяку універсальну систему стандартизації. Натомість, стратегія федеральної згоди передбачає, що всі периферії (регіони), які включені в одне територіальне утворення і підпорядковані єдиній системі прийняття рішень (особливо в питаннях, що стосуються оборони та зовнішньої політики), водночас мають, по-перше, певні гарантії збереження і захисту власної культурної своєрідності та, по-друге, певну автономію у прийнятті рішень. “Між цими двома полюсами знаходиться велика перехідна зона змішаних стратегій: стандартизація тільки усередині ядра чи на більшій частині території; певні особливі установки для периферій, які активно виражають політичну волю до спротиву і збереження власної своєрідності; стандартизація норм закону” [2, с. 122].

Варто зауважити, що визначені Рокканом стратегії територіальної уніфікації не можна вважати універсальними. Історії відомі випадки, коли стратегії централізації використовувались без врахування суттєвих культурних розбіжностей регіонів, і, навпаки, федеральна згода виникала інколи між однопорядковими у культурному відношенні територіальними утвореннями.

На думку Роккана, однією з причин протистояння центрів та периферій (регіонів) є тиск із боку останніх на „національну державу”, презентовану владним центром. Цей тиск зумовлений, передусім, формуванням регіональної ідентичності і, як наслідок, бажанням регіону впливати на прийняті центром рішення. „Відрізняє такі регіональні політичні рухи від мас природа їхніх претензій до держави: вони ідентифікують себе із територіями і групами, які не збігаються із державними кордонами і національними популяціями, і висувають претензії до центральної влади від їх імені” [2, с.124]. Попри те, що не все населення певної території може ідентифікувати себе із таким рухом чи підтримувати його, останній вимагає контролю чи участі в контролі над цією територією, і відповідно, над усіма, хто на цій території проживає, незалежно від їхніх політичних вподобань. (Якщо проводити певні аналогії з українськими реаліями, то, скажімо, ситуація в Криму та події 2004 року в Сіверодонецьку цілком підпадають під рокканівську систему протистоянь центру і периферій/регіонів).

Оскільки регіональні політичні рухи, згідно із Рокканом, завжди ідентифікують себе із відповідною територією та групою населення, необхідно детальніше зупинитися на

типах простору, що їх виокремлює Роккан. Мова йде про „територіальний простір” та „простір членства (належності)”.

„Територіальний простір”, вважає Роккан, доцільно пов’язувати із династичною експансією, за якої окремі центр та його еліта внаслідок завоювань отримують можливість здійснювати контроль над великими територіями. Зокрема, після захоплення території та встановлення контролю над нею визначаються прийнятні і безпечні кордони цієї території та здійснюються цілеспрямовані кроки з її уніфікації. Завдяки ефективній системі адміністративного контролю та політиці культурної стандартизації центр забезпечує собі політичне і економічне домінування в межах захопленої та контрольованої ним території. Як наголошує Роккан, „мета полягає в тому, щоб поняття держави було рівнозначне оволодінню певною територією, внаслідок чого утворюється національна держава у чистому вигляді” [2, с. 124].

„Простір членства” Роккан визначає за допомогою веберівського поняття „politische Verband”, а саме як „сукупність окремих груп, кожна з яких володіє особливою культурною ідентичністю та використовує її заради власних політичних і економічних цілей” [2, с. 124]. На підставі взаємної згоди ці групи укладають домовленості про обопільну терпимість і захист одна одної. Їх дотримання рівнозначне збереженню територіально відмінних прав і культурних ідентичностей цих груп, а, отже, і збереженню держави. На відміну від „територіального простору”, „простір членства”, означає, в першу чергу, належність до своєї групи, а не до держави, що, зазвичай, охоплює декілька культурних ідентичностей. Можна стверджувати, що „територіальний простір” відповідає моноцефальній територіальній структурі, а „простір членства” – поліцефальній територіальній структурі.

Використовуючи поняття „територіального простору” та „простору членства”, Роккан будує своєрідні „ідеальні конструкції”, в межах яких дихотомія „центр – периферія” може бути легко усунена. Так, за домінування „територіального простору”, попри збереження економічних відмінностей між центром і периферією, будуть відбуватися процеси політичної централізації та культурної стандартизації. У випадку ж домінування „простору членства” існує не якийсь один центр, а, скоріше, низка економічних і політичних центрів, що відрізняються один від одного своїми культурними ідентичностями.

Крім цього, оперуючи зазначеними поняттями, Роккан пропонує виділяти чотири моделі державного будівництва. Перша – „переважно територіальний простір”. За цієї моделі існує чітко виражений центральний пункт контролю, який, однак, враховує культурну, економічну та політичну диференціацію державної території. Водночас, „позитивна регіональна перспектива” тут відсутня, бо для периферії (регіону) не існує іншого шляху формування своєї ідентичності, окрім ототожнення себе із владним центром. Тому, у випадку виникнення протесту проти останнього, політична мобілізація стає центробіжною і небезпечною для домінуючої територіальної структури держави.

Друга модель державного будівництва – „переважно територіальний простір із сильними ознаками простору членства”. Ця модель не виключає існування в межах території держави окремих областей, ідентичність яких визначається належністю до регіону, а не до держави як територіального цілого. Якщо регіони географічно віддалені від центру і мають економіку, що значно відрізняється від економіки інших частин державної території, то периферія (регіон) володіє значним потенціалом генерування політичного протесту проти владного центру.

Третя модель державного будівництва – „переважно простір членства”. Ця модель забезпечує відсутність або ж малу кількість конфліктів між декількома регіональними одиницями, кожна з яких має свій центр прийняття політичних рішень. Оскільки відмінності між регіональними ідентичностями не усуваються, а, скоріше, заохочуються, то внутрішня різноманітність регіонів в межах єдиної держави не створює напруги і не провокує територіальної політичної мобілізації, спрямованої проти правлячого центру.

Роккан пише, що, якщо напруження і виникають, то пов'язані вони, в першу чергу, із так званими зовнішніми тисками, коли, наприклад, певні регіони формують свою ідентичність, орієнтуючись на сусідні держави.

I, нарешті, четверта модель державного будівництва – „переважно простір членства з виразними ознаками територіального простору”. Ця модель передбачає існування різноманітних регіональних ідентичностей, з одного боку, та одного або декількох конкуруючих центрів, що мають власні амбіції з приводу територіальної стандартизації, – з іншого. За таких умов, можлива поява одного або декількох територіально-політичних утворень, які за допомогою військово-адміністративної чи економічної сили будуть прагнути домінування в межах цієї державної території.

Зазначеним моделям державного будівництва, на думку Роккана, опосередковано, через стратегії територіальної уніфікації, відповідають чотири форми державного устрою. Перша форма – це „Унітарна держава”, яка утворюється навколо одного чітко вираженого політичного центру, що проводить послідовну політику адміністративної стандартизації, використовуючи своє економічне домінування в регіоні. За унітарної держави всі регіони є подібними між собою, а всі регіональні місцеві інститути влади знаходяться під прямим контролем з боку правлячого центру. До унітарних держав Роккан відносить Францію, Данію, Норвегію, Італію, Ісландію, Швецію, Португалію, Австрію, Бельгію.

Друга форма державного устрою – це „Союзна держава”, виникнення якої Роккан не пов'язує із наслідками виключно династичних завоювань. Адже об'єднання, принаймні, декількох частин території такої держави історично здійснювалося і під час укладання міжособистісних династичних союзів шляхом „договору, шлюбу чи успадкування”. Попри те, що адміністративна стандартизація домінує тут на більшій частині території, факт міжособистісного союзу спричинив виникнення в деяких регіонах досоюзних прав та досоюзних інституціональних структур. Це, в свою чергу, дозволило зберегти певний ступінь регіональної автономії і сформувати еліту з представників корінного населення „союзних територій”. Прикладом „союзних держав”, на думку Роккана, можуть слугувати Великобританія, Нідерланди та Іспанія.

Третя форма державного устрою – це „Органічний федералізм”, який є продуктом добровільної асоціації декількох окремих територіальних утворень. Ці утворення зберігають свої особливі інституціональні принципи і володіють широкими владними повноваженнями. Оскільки влада центру є обмеженою, то йому в своїх рішеннях доводиться враховувати значний ступінь інституціональної автономії, що властивий окремим складовим державної території. Державами „органічного федералізму” Роккан називає Північну Ірландію, Швейцарію та Фарерські острови.

Четверта форма державного устрою – „Механічний федералізм” який вводиться, на думку Роккана, зверху за допомогою конституційних засобів. Незважаючи на те, що держава в цьому випадку складається з різних у регіональному відношенні структур різноманітність останніх підпорядкована ієрархічній системі єдиного владного центру. Останній, у свою чергу, в політичному та інституціональному відношеннях є сильнішим за будь-який інший регіон цієї державної території. До держав „механічного федералізму” Роккан зараховує Шотландію, Уельс та Німеччину.

На підставі запропонованої ним типології форм державного устрою, Роккан пояснює чому, наприклад, Німеччина не змогла свого часу запровадити на своїй території „унітарну державу”. Це, на думку вченого, зумовлено тим, що конституційне підкорення і спроби централізації були свого часу нав'язані значній кількості розмаїтих регіональних інтересів, які, зі свого боку, намагалися чинити спротив процесам стандартизації. І тільки створення Федеративної Республіки забезпечило „узгодження” територіальних одиниць, що призвело до більш-менш стійкого балансу регіонів у Німеччині.

На відміну від поліцефальної Німеччини, Великобританія успішно досягла моноцефальності, попри наявність у її межах гранично відмінних територіальних

структур. Скажімо, Дерек Урвін, британський вчений, який був співавтором низки праць, виданих разом із Рокканом, характеризує Великобританію як „стару союзню державу, що дозволяла існувати своєрідності в своїх різноманітних периферіях і проводила політику особливого стилю узгодження між учасниками” [2, с. 130]. Напруження, у стосунках між центром і периферією, що властиві британській територіальній структурі, вважає Роккан, можуть розглядатися як результат політики моноцефальності усередині змішаного і неоднорідного територіального утворення.

Таким чином, дихотомія „центр-периферія” у Роккана є своєрідною рушійною силою державотворення. Адже, за висновком ученого, вона впливає і на формування регіональної політики, і на політичну поведінку як населення певного регіону, так і населення держави загалом. Крім цього, Роккан вказав на існування доволі цікавої залежності між з’ясованими ним типами простору та формами державного устрою. Її суть полягає в тому, що „територіальний простір” та „простір членства” потребують автентичної моделі державного будівництва. В свою чергу, кожній із цих моделей, опосередковано, через стратегії територіальної уніфікації, відповідає певна форма державного устрою. Такий підхід є цікавим і актуальним, оскільки дозволяє прогнозувати тенденції розвитку нових держав, виходячи із особливостей простору, на теренах якого вони формуються.

Цікавими є і розроблені Рокканом „ідеальні конструкції” відносин між центром і периферією. Прийняття їх до уваги уможливорює перетворення дихотомії „центр-периферія” із джерела загрози територіальній цілісності держави на умову її збереження й, більше того, на конструктивний чинник державотворчих процесів загалом. За будь-яких умов, концепція державотворення Стейна Роккана потребує подальшого вивчення з метою з’ясування доцільності використання її висновків, у тому числі й щодо відносин між центром і периферією, для оптимізації процесів державотворення в сучасній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Роккан. С. Центр-периферийная полярность. (Перевод) / С. Роккан. Научное наследие Стейна Роккана : сборник научных трудов / Ред. и сост. М. В. Ильин. – М.: Политическая наука. – 2006 – . №4. – С. 73–102.
2. Роккан С. Политика территориальной идентичности: исследования по европейскому регионализму / С. Роккан, Дерек В. Урвин // Логос. – 2003. – №6. – С.117–132.

Тимошник Я.М.

ДИХОТОМИЯ „ЦЕНТР-ПЕРИФЕРИЯ” В КОНЦЕПЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА СТЭЙНА РОККАНА

В этой статье произведена попытка выяснить, каким образом, согласно Стейну Роккану, противостояние центра и периферии может влиять на процесс формирования государства. В частности, раскрыта взаимосвязь между определенными Рокканом типами пространства и формами государственного устройства

Ключевые слова: центр, периферия(регион), „территориальное пространство”, „пространство членства”.

Tymoshnyk Y.

DICHOTOMY „CENTRE-PERIPHERY” IN STEIN ROKKAN’S STATE BUILDING CONCEPTION

The attempt to clarify the way the opposition between the centre and the periphery (according to Stein Rokkan) can influence the state-building process was done in this article. The mutual link between the types of space defined by Rokkan and the forms of state system was revealed in particular

Key words: centre, periphery (region), „territorial space”, „ membership space”.